

НОРМАТИВНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

Аналіз міжнародного законодавства з питань інклюзивної освіти

Права людей з інвалідністю протягом тривало часу є предметом пильної уваги з боку Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних організацій. З прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1982 року Всесвітньої програми дій стосовно людей з інвалідністю, міжнародне співтовариство одержало директивну основу для активізації роботи щодо профілактики, реабілітації і забезпечення участі осіб з інвалідністю в суспільному житті країн, їх рівноправності з іншими членами суспільства, покращення умов життя в результаті економічного і соціального розвитку. Крім того, «інвалідність» вперше була визначена як функція відносин між особами з інвалідністю та їхнім оточенням.

Перехід на позиції, в основі яких лежать права людини, одержав підтримку Організації Об'єднаних Націй. Це засвідчують «Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів», які викладені в резолюції 48/96, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 20 грудня 1993 року. Вони розроблені з урахуванням досвіду, набутого під час проведення Організацією Об'єднаних Націй Десятиріччя інвалідів (1983- 1992 роки), і об'єднують змістовно 22 правила, які охоплюють всі аспекти життя осіб з інвалідністю і передбачають здійснення постійних заходів по вирівнюванню їхніх можливостей в реалізації прав людини.

«Стандартні правила» зіграли значну роль у формуванні цілеспрямованої політики і практики багатьох країн світу у сфері подолання проблем людей з інвалідністю. Дотримання принципів, закладених у них, сприяло набуттю і поширенню успішного досвіду щодо забезпечення рівних можливостей для людей з інвалідністю як громадян держави. Самі ж особи з інвалідністю здобули можливість висловлювати свої почуття щодо неповноцінності і несправедливості соціального становища мовою правозахисних норм. А громадські неурядові організації, які займаються проблемами захисту прав людини, почали більше виявляти уваги до цієї проблеми і активніше виступати в ролі правозахисників.

Підсумовуючи набутий досвід та зважаючи на реальну необхідність його юридичного закріплення, активізації роботи по забезпеченню всебічної і ефективної участі людей з інвалідністю у економічному, соціальному, культурному і політичному житті, Генеральна Асамблея ООН у грудні 2006 року прийняла «Конвенцію про права інвалідів», яка була відкрита для підписання 30 березня 2007 року. Вона передбачила основні стандарти забезпечення та захисту прав і свобод людей з інвалідністю, згідно з якими люди з інвалідністю мають повноправно включатися в загальний соціальний процес. Тепер в центрі уваги знаходиться вже не «інвалідність», а сама людина з інвалідністю, яка має бути здатною, наскільки це можливо, самостійно жити в суспільстві.

В результаті розвитку суспільства, яке потребувало нових стратегій та підходів до проблем людей з інвалідністю, за останнє десятиріччя політика багатьох європейських країн стосовно осіб з інвалідністю суттєво змінилася. Ставлення до них, як до пацієнтів, якими слід тільки опікуватися, і які не долучаються до життя суспільства, змінилося на ставлення до них, як до громадян країни, які мають ті ж самі права, і для яких потрібно просто ліквідувати існуючі перешкоди, щоб вони стали повноправними членами суспільства. Такими перешкодами є проблеми невлаштованого соціуму, недосконале законодавство та фізичне оточення.

Зміна акцентів при формуванні політики призвела до розгляду прав осіб з інвалідністю у комплексному підході, який забезпечує їхні основні свободи на рівні з іншими громадянами країни.

При формуванні державної політики стосовно людей з інвалідністю багато ще країн, в тому числі і Україна, визначають «медичний», а не «соціальний» підхід, що позначається на змісті та якості заходів, які вживаються на подолання «інвалідності». І найголовніше – не сприяє ширшому залученню людей з інвалідністю до суспільного життя, реалізації їх прав, як громадян країни.

Сьогодні є два основні документи, які визначають міжнародну політику стосовно людей з інвалідністю – «Конвенція ООН про права інвалідів» та «План дій Ради Європи щодо сприяння

правам і повній участі людей з обмеженими можливостями в суспільстві: покращення якості життя людей з обмеженими можливостями в Європі в 2006-2015 роках».

При формуванні політики щодо людей з інвалідністю в Україні, звичайно, потрібно враховувати існуючі тенденції в міжнародній політиці і практиці, які є більш інноваційними та прогресивними. З нашої точки зору, функціонування політики щодо людей з інвалідністю можна розмежувати на міжнародну, регіональну (європейську), національну (на рівні однієї країни).

На жаль, сучасна ідеологія України щодо людей з інвалідністю, яка відображена в законодавстві та практиці його реалізації, не демонструє послідовності, системності в діях уряду, щодо сутності розуміння та дотримання соціального підходу до проблем «інвалідності». Країна не має національної програми, стратегії підтримки осіб з інвалідністю, яка б передбачала поступову повну інтеграцію їх в життя суспільства.

Законодавство України не акцентує увагу на питаннях дотримання державними органами прав громадян з інвалідністю, а поняття «дискримінація» їх досі не визначено жодними національним законодавчим актом.

Говорячи про соціальну політику щодо людей з інвалідністю, необхідно розрізнити з одного боку дії держави, які вона повинна вживати на поліпшення умов реалізації права кожного окремого громадянина з інвалідністю, а з другого- ідеологічно та стратегічно обґрунтовані дії самого руху людей з інвалідністю, стану та можливостей їх впливу на формування політики держави з метою досягнення позитивних змін.

Такі зміни на сьогодні відбуваються в системі освіти. Право на освіту – одне з основних соціокультурних прав людини. Дотримання прав людини, в першу чергу – дитини, є пріоритетом політики України у контексті реалізації світових демократичних та гуманістичних тенденцій, євроінтеграційних устремлень нашої держави.

Інклюзивна освіта є невід'ємною складовою права на освіту. Якщо взяти норми міжнародних і національних документів, що гарантують право на освіту, то в першу чергу вони закріплюють гарантії держави щодо забезпечення доступу до освіти кожної людини.

Зокрема, відповідно до статті 2 Першого Протоколу до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «Нікому не може бути відмовлено у праві на освіту (...); статті 26 Загальної декларації прав людини «Кожна людина має право на освіту (...))».

Стаття 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права декларує: «1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на освіту. Вони погоджуються, що освіта повинна спрямовуватись на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності і повинна зміцнювати повагу до прав людини і основних свобод. Вони, далі, погоджуються в тому, що освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма націями і всіма расовими, етнічними та релігійними групами (...))».

Україна ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини, в якій стаття 28 визначає «1. Держави-учасниці визнають право дитини на освіту (...))»

Ключовими у наведених нормах, які є юридичними обов'язками держави, є те, що право на освіту гарантується «кожній людині», «кожній дитині», «нікому не може бути відмовлено» у праві на освіту. Це означає, що у державних органів не може бути жодного повноваження, жодного варіанту визнати, що доступ комусь до освіти є неможливим, що не має можливості організувати процес навчання. Не може бути жодного обґрунтування подібному рішення.

Зростання актуальності інклюзивного навчання зумовлено ратифікацією Україною Конвенції ООН про права людей з інвалідністю.

16 грудня 2009 року Верховна Рада ухвалила Закон України «Про ратифікацію Конвенції про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї».

Після ратифікації нашою державою Конвенції ООН про права людей з інвалідністю стандарти забезпечення права на освіту дітей (людей) з інвалідністю стали обов'язковими для

виконання Україною. В свою чергу це зумовило зростання актуальності запровадження інклюзивного навчання для дітей з особливими освітніми потребами.

Питання в тому – яким чином будуть забезпечені ці гарантії. І ці способи мають також базуватися на правах людини. Зокрема, не може бути сегрегації, не можна обмежити родинні зв'язки для забезпечення доступу до навчання. Необхідним є включення кожної людини у навчальний процес без будь-якої дискримінації. Тому інклюзивне навчання – це підхід до організації доступу до освіти, надання освітніх послуг, що базується на принципах прав людини.

Важливо зауважити, що «без будь-якої дискримінації» означає не тільки рівне ставлення, незалежно від індивідуальних особливостей, але й визначення відмінностей для того, щоб ці особливості врахувати.

Конвенція ООН про права інвалідів передбачає, що держави-учасниці зобов'язуються забезпечувати та заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод всіма особами з особливими потребами, без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності. Також держави-учасниці забезпечують особам із особливими потребами, у тому числі з інвалідністю, нарівні з іншими ефективний доступ до освіти через розвиток форм інклюзивної освіти: «Держави-учасниці визнають право інвалідів на освіту. Для цілей реалізації цього права без дискримінації й на підставі рівності можливостей держави-учасниці забезпечують інклюзивну освіту на всіх рівнях і навчання протягом усього життя». Із цією метою держави-учасниці зобов'язуються: вживати всіх належних заходів для усунення будь-яких проявів дискримінації щодо осіб з особливими потребами, у тому числі з інвалідністю, а також сприяти наявності й використанню нових технологій, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій, засобів, що полегшують мобільність, обладнання та допоміжних технологій, зручних для осіб з обмеженими можливостями, приділяючи першочергову увагу недорогим технологіям.

Разом із тим, держави-учасниці забезпечують включення людей з інвалідністю в систему загальної освіти, а дітей з інвалідністю в систему безоплатної та обов'язкової початкової або середньої освіти; доступ до інклюзивної, якісної, безоплатної початкової й середньої освіти за місцем свого проживання. Важливим є забезпечити розумне пристосування, що враховує індивідуальні потреби кожного, отримання всередині системи загальної освіти необхідну підтримку для полегшення їхнього ефективного навчання. В умовах, які максимально сприяють засвоєнню знань і соціальному розвитку, і відповідно до мети повного охоплення, вживати ефективні заходи щодо організації індивідуальної підтримки.

Забезпечити успішне навчання дітей з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього навчального закладу з інклюзивним навчанням – це надати дітям освітні послуги, які ґрунтуються на принципі забезпечення основного права на освіту та права навчатися за місцем проживання.

Принцип інклюзивної освіти був затверджений на Саламанській всесвітній конференції з питань освіти для осіб з особливими потребами (ЮНЕСКО, 1994) і знову підтверджений на Дакарському всесвітньому освітньому форумі (2000 р.). Термін «інклюзивна освіта» вперше прозвучав у Саламанській декларації про принципи, політику та практичну діяльність у сфері освіти осіб з неповносправністю. Це перший міжнародний документ, який наголосив на необхідності проведення освітніх реформ у напрямі інклюзивної освіти.

У пункті 3 Саламанської декларації та Рамки дій з освіти осіб з особливими потребами зазначається «...школи повинні приймати всіх дітей, незважаючи на їхню фізичну, інтелектуальну, соціальну, емоційну, мовну або іншу особливість».

Питання інклюзії також висвітлені в публікації ЮНЕСКО «Відкритий файл про інклюзивну освіту» (2001 р.). У ній поширюється досвід учасників процесу освіти із багатьох країн, накопичений під час серії консультацій, проведених за п'ятирічний період. Публікація «Відкритий файл» являє собою добірку ресурсних матеріалів, покликаних звернути увагу осіб, що ухвалюють рішення, та управлінців на їхню власну ситуацію. Документ «Загальний огляд 48-ї сесії МКО» (ED/BIE/CONFINTED 48/4), який було надіслано державам-членам та іншим

відповідним організаціям разом з офіційним запрошенням, також є джерелом корисної інформації для учасників Конференції.

В процесі підготовки до 48-ї сесії Міжнародної конференції з питань освіти, Міжнародне бюро освіти, спільно з національними комісіями й регіональними відділеннями ЮНЕСКО, а також іншими партнерами, організувало дев'ять консультативних зустрічей та дві регіональні конференції в період з червня 2007 року по травень 2008 року, охопивши всі регіони ЮНЕСКО. На цих заходах загалом були присутні більше 750 учасників зі 111 країн, а в деяких випадках також були представлені організації громадянського суспільства й міжнародні організації. Ці зустрічі виявили високі рівні розуміння концепції інклюзивної освіти, а також наявність різноманітних стратегій і політики.

Також, було висловлено поширене занепокоєння відносно соціальних, економічних, політичних і культурних чинників, що зумовлюють явище ексклюзії, з якою необхідно боротися шляхом визначення й реалізації належних міжгалузевих заходів. Вони мають зосереджуватися на причинах ексклюзії як поза системою освіти, так і всередині неї. Серед найперспективніших заходів, які можуть сприяти усуненню нерівності, більшість учасників виокремили такі:

- ставлення до освіти, як до основоположного права, яке мають усі люди, незалежно від їхніх відмінностей, з метою всебічного розвитку свого потенціалу;
- охоплення дітей молодшого віку програмами розвитку й загальноосвітньої підготовки;
- розширення системи базової з одночасним приділенням уваги аспектам справедливості та аспектам якості;
- забезпечення можливостей для здобуття високоякісної освіти із подальшим офіційним визнанням навичок і кваліфікації, набутих у навчальних закладах та інших установах;
- прийняття більш динамічних стратегій навчання, які можуть реагувати на розмаїття цілей навчання;
- підвищення рівня підготовки викладачів і програм навчання

Отже, інклюзивна освіта – це процес укріплення можливостей системи освіти для охоплення всіх учнів, і, таким чином, його можна вважати однією з ключових стратегій досягнення освіти для всіх. Як основоположний принцип, інклюзивна освіта має визначати зміст будь-якої політики й практики в галузі освіти, починаючи з визнання того факту, що освіта є одним з основних прав людини та основою для створення більш справедливого й рівноправного суспільства.

В міжнародних документах спостерігається декілька підходів до визначення поняття «інклюзивна освіта».

Зокрема, у Всесвітній декларації з питань освіти для всіх, ухваленій у Джомтєні, (Таїланд 1990 р.), визначено загальне бачення інклюзивної освіти: забезпечення загального доступу до освіти для всіх дітей, молоді й дорослих, а також забезпечення рівності в цій галузі. Це означає здійснення випереджувальних дій з виявлення бар'єрів і перешкод в отриманні доступу до освітніх можливостей, а також із визначення ресурсів, що необхідні для подолання цих перешкод. «Інклюзивна освіта – це процес укріплення можливостей системи освіти для охоплення всіх учнів, і, таким чином, його можна вважати однією з ключових стратегій досягнення освіти для всіх. Як основоположний принцип, інклюзивна освіта має визначати зміст будь-якої політики й практики в галузі освіти, починаючи з визнання того факту, що освіта є одним з основних прав людини та основою для створення більш справедливого й рівноправного суспільства».

Інклюзивна освіта – процес, що спрямований на задоволення найрізноманітніших потреб усіх дітей, молоді й дорослих шляхом розширення їхньої участі в навчанні, культурній діяльності й житті громад, а також зменшення масштабів й усунення проблеми виключення тих чи тих груп з освіти та в середині освіти. Цей процес пов'язаний зі змінами й перетвореннями в змісті, підходах, структурах і стратегіях, а його визначною рисою є загальна концепція, яка охоплює всіх дітей відповідної вікової групи, і переконаність у тому, що саме звичайна шкільна система покликана дати освіту всім дітям.

48-ї сесії Міжнародної конференції з питань освіти зазначалося, що під час розроблення визначення для стратегічних цілей можна використовувати такі складові:

Інклюзія – це процес. Іншими словами, інклюзію необхідно вважати неперервним пошуком оптимальних способів реагування на розмаїття. Це – набуття знань про те, як жити з відмінностями та вчитися з цих відмінностей. Таким чином до відмінностей починають ставитися більш позитивно, як до стимулу, який сприяє процесу навчання серед дітей і дорослих.

Інклюзія пов'язана із визначенням й усуненням бар'єрів. Відповідно, вона передбачає збір, узагальнення й оцінку інформації із широкого кола джерел з метою планування вдосконалень у політиці та практичній діяльності. Це – використання різних фактичних даних для стимулювання розвитку творчого потенціалу й здатності вирішувати проблеми.

Інклюзія – це присутність, участь і рівень засвоєння знань усіх учнів. Тут «присутність» позначає те, де діти навчаються і як регулярно й систематично вони відвідують школу; «участь» стосується якості їхнього досвіду, накопиченого за час перебування в школі, і тому вона має включати думки самих учнів; а «рівень засвоєння знань» – це підсумки навчальної діяльності впродовж усього курсу навчання, а не просто результати тестів чи екзаменів.

Інклюзія пов'язана із приділенням особливої уваги тим групам учнів, які можуть піддаватися ризику відособлення, ексклюзії або низької успішності. Це вказує на існування моральної відповідальності за забезпечення того, щоб ретельно контролювати ті групи, які, за статистикою, найбільше піддаються ризику, і щоб у відповідних випадках вживати заходи для забезпечення їхньої присутності, участі й рівня засвоєння знань у межах системи освіти.

Добре організовані дебати на рівні громад стосовно цих складових можуть сприяти глибшому розумінню принципу інклюзії. Такі дебати можуть стимулювати просування шкіл до забезпечення більш інклюзивної освіти.

Отже, інклюзивну освіту можна вважати керівним принципом для досягнення прийнятних рівнів інтеграції в загальноосвітніх навчальних закладах. У контексті ширшої концепції інтеграції, інклюзивна освіта передбачає розроблення й упровадження широкого набору стратегій навчання з тим, щоб правильно реагувати на відмінності потреб учнів.

Міжнародне правове поле визначає інклюзивне навчання найбільш сприятливим для розвитку та соціалізації дітей з особливими освітніми потребами та таким, що відповідає світовим демократичним та гуманістичним устремлінням. Міжнародне співтовариство вважає впровадження інклюзивної освіти пріоритетним напрямком реформування освітніх систем на сучасному етапі.

Аналіз літературних джерел показав, що успіх у забезпеченні інклюзивної освіти як ключової складової на шляху до створення інклюзивних суспільств залежить від згоди всіх відповідних сторін щодо єдиної перспективи, що має супроводжуватися прийняттям низки конкретних заходів, з тим щоб ця перспектива стала реальністю.

Рух у напрямі запровадження інклюзивної освіти є поступовим процесом, він має ґрунтуватися на чітко сформульованих принципах, які стосуються розвитку всієї системи освіти, й використовувати багатосекторальні підходи, які забезпечують участь усіх верств населення.

Бар'єри на шляху до інклюзивності можна звести до мінімуму за допомогою активної співпраці між особами, відповідальними за розроблення політики, персоналом, зайнятим у системі освіти, а також іншими зацікавленими сторонами, включаючи активне залучення членів місцевих спільнот, у тому числі політичних і релігійних діячів, співробітників місцевих органів управління освітою і працівників засобів інформації.

Серед найважливіших кроків такого плану можна навести такі:

проведення на місцях ситуаційного аналізу, який має виявити масштаби проблеми, наявні ресурси й можливості їх використання на підтримку інклюзивної освіти;

формування громадської думки на підтримку права на освіту для кожного;

пошук консенсусу щодо концепції інклюзивної та якісної освіти;

реформування законодавства на підтримку інклюзивної освіти відповідно до положень міжнародних конвенцій, декларацій і рекомендацій;

підтримка створенню потенціалу на місцях з метою сприяння розвитку в напрямі інклюзивної освіти;

пошук шляхів і способів вимірювання впливу інклюзивної і якісної освіти;

розроблення шкільних механізмів і механізмів на базі громад з метою виявлення дітей, які не охоплені освітою, та пошук шляхів надання їм допомоги;

надання допомоги вчителям у розумінні філософії інклюзивної освіти та зміни практики, спрямованої на задоволення освітніх потреб кожного учня з урахуванням його можливостей і особливостей розвитку.

1. Законодавче поле України щодо запровадження інклюзивної освіти

У Національній стратегії розвитку освіти України до 2021 року та Соціальних ініціативах Президента України Віктора Януковича «Діти – майбутнє України» зазначено, що здоров'я підростаючого покоління є однією з головних ознак благополуччя всього суспільства, основою життєспроможності держави, пріоритетним напрямком розвитку освіти [...]. Саме тому, приєднавшись до основних міжнародних договорів у сфері прав людини, Україна взяла на себе зобов'язання щодо дотримання загальнолюдських прав, зокрема формування нової філософії суспільства щодо позитивного ставлення до дітей з особливими освітніми потребами, забезпечення їхнього права на освіту.

Задекларовано право на освіту як Конституцією України так і законодавством у галузі освіти.

Зокрема, статті 53, 46 Конституції України гарантують обов'язковість та доступність всіх ланок освіти: «Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам» [...].

Доступність освіти та можливість вибору навчального закладу та форми навчання гарантовано пунктом 1 статті 29 Закону України «Про освіту»: «Батьки або особи, які їх замінюють, мають право вибирати навчальні заклади та форми навчання для неповнолітніх дітей» [...]; та статтею 6 Закон України «Про загальну середню освіту»: «Громадянам України незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак забезпечується доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти у державних і комунальних навчальних закладах» [...].

Разом із тим, відсутність механізму запровадження інклюзивного навчання та недосконалість нормативно-правового забезпечення викликала великі труднощі у запровадженні таких змін.

Правовим підґрунтям для розвитку інклюзивної освіти в Україні стала ратифікація 16 грудня 2009 року Верховною Радою України Конвенції ООН про права інвалідів і Факультативного протоколу до неї.

З ратифікацією Україною Конвенції ООН про права інвалідів розпочато докорінні зміни в організації навчання дітей з особливими освітніми потребами, зокрема, запровадження інклюзивного навчання, яке має гармонійно поєднатися із існуючою системою спеціальної освіти.

Першим важливим документом у даному контексті стало розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах до 2012 року» від 3 грудня 2009 року № 1482. Це був впевнений і вдалиий крок, який вивів систему освіти на усвідомлення нового стандарту у питанні забезпечення права на освіту дитини з особливими освітніми потребами.

Завдання, визначені Кабінетом Міністрів України, можна окреслити в такі основні напрями: аналіз вітчизняного законодавства у сфері освіти дітей з особливими освітніми потребами та приведення його у відповідність до міжнародних стандартів, розроблення нормативно-правових документів щодо механізму запровадження інклюзивного навчання; програмно-методичне забезпечення; підготовка педагогічних кадрів до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання; забезпечення архітектурної доступності навчальних споруд та приміщень [...].

Згодом Законом України «Про внесення змін до законодавчих актів України з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу» від 6 липня 2010 року № 2442-VI внесено зміни до Закону України «Про загальну середню освіту» в частині функціонування спеціальних класів та класів з інклюзивним навчанням, виокремлення нового типу загальноосвітнього навчального закладу – навчально-реабілітаційного центру для навчання дітей із складними вадами розвитку та надання реабілітаційних послуг учням класів з інклюзивним навчанням, та введення на законодавчому рівні нового терміну – «діти з особливими освітніми потребами» [...]. Що стосується термінологічних визначень, то варто зауважити, що у законодавстві України відсутня єдність у визначенні даних понять. Зокрема, на сьогодні у Законі України «Про загальну середню освіту» використовуються терміни «діти, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку» та «діти з особливими освітніми потребами».

Зміни у законодавстві стали потужним поступом у запровадженні інклюзивного навчання та розробленні механізму введення таких змін в системі загальної середньої освіти. Однак, в інших галузях освіти відсутнє законодавче регулювання даного питання унеможливує процес інтеграції дітей та осіб з особливими освітніми потребами в загальноосвітній простір. Зокрема, відсутність відповідних змін у Законі України «Про дошкільну освіту» та наявність розгалуженої мережі дошкільних навчальних закладів компенсуючого типу гальмує запровадження інклюзивного навчання у дошкільлі. Всі намагання батьків віддати дитину з особливими освітніми потребами у групу загального розвитку дошкільного навчального закладу за місцем проживання, як правило, стикаються з низкою перешкод: організаційних, кадрових, методичних тощо.

Хоча в окремих статтях Закону України «Про дошкільну освіту» декларується право батьків, як законних представників дітей, на вибір форми здійснення дошкільної освіти («...дитина може здобувати дошкільну освіту за бажанням батьків...у дошкільних навчальних закладах..., а також у сім'ї...» (ст.9); право «...вибирати дошкільний навчальний заклад та форму здобуття дитиною дошкільної освіти» (п.1, ст.36); право домагатися встановлення гнучкого режиму в роботі дошкільного навчального закладу («За бажанням батьків, або осіб, які їх замінюють, у дошкільному навчальному закладі може встановлюватися гнучкий режим роботи, який передбачає організацію різнотривалого, перебування дітей...» абзац 1, п.4, ст. 11) [...].

Законом України «Про дошкільну освіту» передбачено 9 типів дошкільних навчальних закладів. Відповідно до діючого законодавства, діти з особливими освітніми потребами можуть виховуватися лише в чотирьох з них. Насамперед, це обумовлено нормою закону щодо інших закладів «... забезпечуються їх розвиток, виховання і навчання відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти», а більшість таких дітей потребує розроблення індивідуальної програми розвитку.

Кількість дошкільних навчальних закладів загального типу у порівнянні із спеціальними значно більша. Мережа навчальних закладів компенсуючого типу (або спеціальних) представлена нерівномірно в різних регіонах, зосереджена переважно в містах та місцевостях міського типу. Як правило, для більшості вихованців спеціальних навчальних закладів вони знаходяться далеко від місця проживання, тому змушені перебувати в них цілодобово. В сільській місцевості спеціальні дошкільні навчальні заклади практично відсутні. Це істотно зменшує можливість дітей з особливими освітніми потребами сільської місцевості у доступі до

здобуття дошкільної освіти. При цьому порушується право дитини проживати і виховуватися в сім'ї.

Починаючи з 2008 року починають створюватися нові дошкільні навчальні заклади «Центри розвитку дитини». Такий тип дошкільного навчального закладу є перспективним і являє собою новітню форму організації надання дошкільної освіти. Відмінність його від інших закладів компенсуючого типу (або спеціальних) полягає в тому, що акцент робиться не на контингенті дітей, які можуть його відвідувати, а на освітніх послугах, які він надає: «дошкільний навчальний заклад (центр розвитку дитини), в якому забезпечуються фізичний, розумовий і психологічний розвиток, корекція психологічного і фізичного розвитку, оздоровлення дітей, які відвідують інші навчальні заклади чи виховуються вдома» [...].

Така розстановка акцентів повністю відповідає ідеям соціальної інклюзії. Це є проявом того, що проблема доступу до освіти сприймається суспільством, як його власна, а не дітей з вадами розвитку та інвалідністю. Таким чином суспільство демонструє, що воно йде шляхом вдосконалення свого власного устрою і бере на себе обов'язок забезпечення таких послуг, які задовольнятимуть потреби всіх представників людської спільноти у тому числі і з особливими освітніми потребами.

При умові розроблення на загальнодержавному рівні механізму надання інтегрованих послуг дітям з особливими освітніми потребами, центри розвитку дитини можуть стати ресурсними центрами для запровадження інклюзивної освіти.

Закон України «Про дошкільну освіту» – яскравий приклад неузгодженості термінології в межах одного документу. А саме, діти з особливими освітніми потребами в ньому визначені як:

діти, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку;

діти, які потребують тривалого лікування та реабілітації;

діти з вадами фізичного та (або) розумового розвитку(ст.12) [...].

Протириччя виникають і при забезпеченні дітей з особливими освітніми потребами необхідним реабілітаційним обладнанням. Так, відповідно до пункту 5 статті 33 «Діти, які потребують корекції зору, слуху, опорно-рухового апарату, забезпечуються засобами пересування, протезування, орієнтації і сприйняття інформації, а також іншими засобами індивідуальної корекції за рахунок держави ...". Проте ця стаття на практиці повноцінно реалізує такі зобов'язання лише в умовах спеціальних навчальних закладів, а отже, створення рівних можливостей засвоєння знань для вихованців з особливими освітніми потребами залишається декларативним.

Незважаючи на гарантовані державою права дітей, і їхніх батьків, діти з особливими освітніми потребами не мають повноцінного доступу до дошкільної освіти разом з усіма іншими дітьми. Якщо ж така дитина і потрапляє до дошкільного навчального закладу загального типу, вона не отримує необхідних послуг для якісної освіти – корекційних, реабілітаційних. Більше того, перебування дитини в таких умовах є несприятливим для її всебічного розвитку і реалізації потенціалу можливостей, не враховуються її особливості і зумовлені ними індивідуальні особливі потреби.

Неузгодженість спостерігається і між нормативно-правовими актами. Зокрема, у пункті 4, статті 33, передбачається норма:

«Направлення дітей до дошкільного навчального закладу (ясел-садка) компенсуючого типу здійснює відповідна психолого-медико-педагогічна консультація, діяльність якої регламентується Положенням про психолого-медико-педагогічну консультацію, затвердженим спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки та спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі охорони здоров'я» [...].

Психолого-медико-педагогічна консультація за своїм Положенням функції направлення в навчальний заклад дітей немає. Ця освітня установа системи освіти надає консультативну допомогу, висновки її мають рекомендаційний характер. Серед видів діяльності консультацій, спрямованих безпосередньо на дітей, є психолого-педагогічне вивчення особливостей

засвоєння ними знань, з'ясування труднощів та причин його, та визначення змісту, методів та форм навчання з метою забезпечення в навчальному процесі оптимальних умов для задоволення їхніх освітніх потреб і здобуття ними якісної освіти.

Отже, аналіз змісту Закону України «Про дошкільну освіту» і існуючої політики щодо запровадження інклюзивного навчання в системі дошкільної освіти показав наступне:

- існуюча політика у сфері дошкільної освіти консервативна, побудована на засадах медичних і реабілітаційних уявлень про підтримку дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі з інвалідністю;

- існує розбіжність в концептуальних засадах та способах їх реалізації у сфері дошкільної освіти;

- концептуальні засади, незважаючи на їх спрямованість на перспективу, залишаються переважно декларативними у визначенні форм надання освітніх послуг та забезпеченні доступності до дошкільної освіти;

- політика має виразні риси непрямой дискримінації (відокремлення, відсторонення, спеціальний відбір);

- існує відмінність у використанні мовної лексики;

- політика в цілому мало націлена на розвиток інклюзивної освіти, передбачає обмежені можливості залучення дітей з інвалідністю до навчального процесу в єдиному освітньому просторі.

Не менш цікавим в сенсі аналізу на відповідність до міжнародних стандартів щодо запровадження інклюзивної освіти є Закон України «Про вищу освіту».

У статті 2 Закону України «Про вищу освіту» наголошено: «Законодавство України про вищу освіту базується на Конституції України (254к/96-ВР) і складається з законів України "Про освіту", "Про наукову і науково-технічну діяльність", цього Закону та інших нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до нього. Якщо міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством про вищу освіту, то застосовуються правила міжнародних договорів» [...].

Тобто, Україна, відповідно до статті 2 Закону України «Про вищу освіту» повинна визнавати принципи Конвенції ООН про права інвалідів, яку ратифікувала Верховна Рада України, а саме принцип про те, що держави-учасниці забезпечують інклюзивну освіту на всіх рівнях і навчання протягом усього життя. Саме ратифікація Верховною радою України Конвенції про права інвалідів вимагає внесення змін до законодавства в сфері освіти, які стосуються інклюзивного освіти. Зокрема, це стосується Закону України «Про вищу освіту».

Термін «інклюзивна освіта» є одним із ключових у таких визначальних міжнародних документах як: Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів (резолуція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р.). Цей документ наголошує, що держави-учасниці повинні використовувати всі засоби для забезпечення рівних можливостей осіб із особливими потребами/інвалідністю у всіх сферах суспільного життя. В шостому пункті резолюції виокремлено освіту як важливий засіб інтеграції осіб із особливими потребами, у тому числі з інвалідністю, і підкреслюється, що держави-учасниці повинні визнати принцип рівних можливостей у сфері початкової, середньої та вищої освіти.

Іншими документами, які усталюють термін інклюзивна освіта, є Саламанкська декларація та «Програма дій щодо освіти осіб із особливими освітніми потребами». Що стосується вищої освіти, то останні рішення, які прийняті на Конференції міністрів освіти країн Європи, зокрема в Лювені 28-29 квітня 2009 року, наголошують на посиленні соціальної місії та відповідальності вищої освіти перед особами з особливими потребами, у тому числі з інвалідністю: «Тому ми підкреслюємо соціальні характеристики вищої освіти і ставимо за мету забезпечення рівних можливостей доступу до якісної освіти. Доступ до вищої освіти має бути розширеним через сприяння можливостям студентів з малопредставлених груп і забезпечення відповідних умов для завершення ними навчання. Це включає покращення навчального середовища, зняття усіх перешкод у навчанні, створення відповідних економічних умов заради

того, щоб студенти могли користуватися навчальними можливостями на усіх рівнях. Кожна країна-учасниця має встановити вимірні цілі для розширення загальної участі і підвищення участі малопредставлених груп у вищій освіті, що мають бути досягнуті до кінця наступного десятиріччя. Зусилля щодо досягнення рівності у вищій освіті мають супроводжуватися діями в інших частинах освітніх систем» [...].

Згідно з Комюніке Лювенської конференції, країни-учасниці Болонського процесу зобов'язалися створювати всі навчальні умови для осіб із особливими потребами, у тому числі з інвалідністю. Україна, ратифікувавши Лісабонську конвенцію та приєднавшись до Болонської декларації, також повинна виконувати всі взяті на себе зобов'язання. Це передусім стосується стратегічного пріоритету забезпечення рівності та соціальної взаємодії в рамках Європейської співпраці в освіті ("ET 2020") [...].

Власне Україна, як учасниця Болонського процесу, повинна використовувати роль освіти, і вищої освіти зокрема, як ключовий інструмент досягнення успішного соціального захисту та розвитку моделі соціальної інклюзії осіб із особливими потребами.

Вища освіта та післядипломна освіта в більшості країн світу відіграють значущу роль у сприянні розвитку соціально справедливого суспільства, в якому культивується соціальна рівність, соціальна мобільність, реалізація особистості, незалежно від рівня її емоційно-психічних і фізичних можливостей. Освіта не є єдиним індикатором соціальної ізоляції осіб із особливими потребами, як і не єдиним способом вирішення проблеми соціальної маргіналізації цих осіб. Але освіта є індикатором будь-якого цивілізованого суспільства перетворити осіб з особливими потребами в повноцінних членів спільноти, громади, суспільства. Освіта, і вища освіта зокрема, завдяки своєму множинному ефекту впливу на суспільство, завжди відчиняють двері до формування ширшої соціально-економічної політики щодо осіб, які потребують допомоги суспільства, його уваги та поваги.

З метою усталення національної термінологічної системи, пов'язаної з навчанням осіб із особливими потребами, Україна повинна законодавчо врегулювати такі терміни, які загальновизнані в міжнародній практиці та які застосовуються в основних міжнародних документах, зокрема, в Саламанкській декларації та Програмі дій із навчання дітей з особливими освітніми потребами. Передусім, визначальною передумовою для всіх вищих навчальних закладів, як і для загальноосвітніх навчальних закладів, повинно стати усвідомлення, що інклюзивна освіта - це система освітніх послуг, що базується на принципі забезпечення рівності основного права всіх осіб на освіту. З метою забезпечення рівного доступу до якісної вищої освіти осіб із особливими потребами вищі навчальні заклади повинні адаптувати навчальні програми та плани, методи та форми навчання, використання всіх наявних ресурсів до індивідуальних освітніх потреб і різних форм навчання. При законодавчому врегулюванні національної термінології, пов'язаної з освітою для осіб із особливими потребами, слід обґрунтувати необхідність запровадження терміну «інклюзія» як радикально нового концептуального підходу до організації навчального процесу. Україна має свій досвід освіти для осіб із особливими потребами, що на сьогоднішній день відрізняється від досвіду розвинених країн світу, де соціальна інклюзія є стратегічним пріоритетом суспільного розвитку. Сьогодні в Україні немає офіційно усталеної термінології для характеристики учнів і студентів із особливими потребами. Характерно, що навіть в наказах Міністерства освіти і науки України не існує системного підходу до усталення єдиної термінології. В нормативних документах використано низку термінів: «діти з особливими освітніми потребами», «молодь з інвалідністю», «діти з тяжкими порушеннями розвитку», «діти з обмеженими можливостями здоров'я» тощо. Але ці терміни відображають медичний підхід, коли увагу зосереджено на вадах здоров'я як на характеристиці особи, тоді як у міжнародній практиці домінує тенденція до розвитку соціальної моделі створення всіх можливостей для реалізації здібностей і можливостей осіб із особливими потребами/інвалідністю.

Спробу нормативної легітимізації терміну «інклюзивна освіта» здійснено в наказі Міністерства освіти і науки № 855 від 11.09.2009 року, що затверджує План дій щодо запровадження інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на 2009—2012

роки. Саме в цьому наказі МОН України чи не вперше наголошено на тому, що впровадження інтегрованого та інклюзивного навчання потребує створення відповідного освітнього середовища, забезпечення наукового супроводу, створення навчальних програм, навчальної методичного забезпечення, а ключовим фактором розвитку інклюзивної освіти має бути відповідна підготовка педагогів до роботи з дітьми з особливими потребами.

Відсутність законодавчого закріплення механізмів контролю за дотриманням вищими навчальними закладами законодавства щодо студентів з інвалідністю, зокрема у питаннях доступності до відповідної інфраструктури та розвитку навчально-методичного забезпечення, стає найбільшою перешкодою на шляху реалізації прав осіб із особливими потребами при здобутті вищої освіти. Ратифікація Конвенції ООН про права інвалідів є ще одним зобов'язанням для адміністрацій українських вищих навчальних закладів неухильно дотримуватися вимог законодавчих і нормативно-правових актів та взяти їх за основу при організації як вступу осіб з особливими потребами до вищих навчальних закладів, так і організації навчального процесу для таких осіб.

Труднощі у запровадженні інклюзивної освіти у вищих навчальних закладах пов'язані передусім із тим, що українське законодавство не передбачає відповідні механізми та процедури застосування юридичної відповідальності за відсутність здійснення належних заходів щодо забезпечення особам із особливими потребами, у тому числі з інвалідністю, доступу на рівні з іншими до транспорту, до інформації та спілкування, включно з інформаційно-комунікаційними технологіями та системами, а також до інших об'єктів та послуг, відкритих для населення. Саме тому українські реалії породжують проблеми: від форм архітектурної доступності для осіб із особливими потребами у вищих навчальних закладах, до відсутності широкого діапазону відповідних навчальних програм, що враховують здібності та можливості цих осіб з метою надання їм належного рівня фахової підготовки.

Сьогодні в Україні маємо низку питань, що стосуються соціального забезпечення студентів із особливими потребами, які поки що не врегульовує чинне законодавство, або ж його норми мають суперечливий характер, унаслідок чого питання рівності умов надання освітніх послуг викликає сумнів. Особливо це ілюструє ситуація з нерівністю правового статусу вищих навчальних закладів різних форм власності. Унаслідок цієї нерівності здійснюється фінансування з державного бюджету тільки студентів вищих навчальних закладів державної форми власності. Так, відповідно до Переліку заходів щодо соціально-трудової і професійної реабілітації інвалідів фінансування навчання осіб з інвалідністю у вищих навчальних закладах здійснюється тільки у державних вищих навчальних закладах (за винятком Міжнародного університету розвитку людини «Україна»). Таке очевидне ігнорування студентів-інвалідів вищими навчальними закладами приватної форми власності вимагає якщо не врегулювання на законодавчому рівні, то, принаймні, невідкладного перегляду.

У ратифікованій Україною Конвенції про права інвалідів наголошено, що з метою реалізації права на вищу освіту (в тому числі й університетську) держави-учасники забезпечують саме інклюзивну вищу освіту. Це означає, що держави-учасниці беруть зобов'язання надавати особам з особливими потребами можливість засвоювати життєві та соціалізовані навички, щоб полегшити їх повну та рівну участь у навчальному процесі, а саме:

сприяння засвоєнню азбуки Брайля;

застосування в навчальному процесі альтернативних шрифтів, альтернативних методів, способів та форматів спілкування усіх учасників навчального процесу;

сприяння засвоєнню жестової мови та заохоченню мовленнєвої самобутності глухих;

забезпечення таких умов навчального процесу осіб із особливими освітніми потребами, які сприяють застосуванню методів і засобів спілкування та в атмосфері, що максимально сприяє засвоєнню знань і соціальному розвитку.

Таким чином, аналіз основних стратегічних напрямків щодо запровадження інклюзивної освіти у вищих навчальних закладах свідчить, що метою української державної політики повинно бути не тільки надання соціальної допомоги особам із особливими потребами, а й забезпечення їм рівних з іншими українцями можливостей в реалізації їхніх

громадянських, економічних, соціо-культурних та інших прав і свобод. Для осіб із особливими потребами право на вищу освіту має особливе значення як чи не єдина можливість подолати соціальну сегрегацію, включитися в суспільне й соціально-економічне життя, сформувати власний повноцінний соціальний статус.

Відповідно до Конвенції ООН про права інвалідів, особи з особливими потребами мають право на освіту (в тому числі вищу), професійну підготовку та відновлення працездатності, на послуги з питань працевлаштування та інші види обслуговування, які дозволяють їм максимально проявити свої можливості та здібності, а також прискорюють процес їхньої соціальної інтеграції [...].

В Україні право осіб з особливими потребами на вищу освіту забезпечує Закон України "Про вищу освіту". Сьогодні зазначений закон не в повній мірі відповідає реальним потребам осіб із особливими потребами, у тому числі з інвалідністю. У новій редакції закону України "Про вищу освіту" йдеться про надання особам з обмеженими фізичними можливостями особливих преференцій – пільг і соціальних гарантій під час вступу до вищих навчальних закладів і впродовж навчання в них; належної підготовки фахівців з числа інвалідів на основі спеціальних освітніх технологій.

Вперше, відповідно до наказу МОН від 04.07.2006 № 504 "Про організацію прийому та навчання осіб з обмеженими фізичними можливостями" спільно з Українським товариством глухих визначено мережу вищих навчальних закладів, перелік напрямів підготовки (спеціальностей) та обсяги прийому осіб з вадами слуху. Починаючи з 2006р. передбачено в обсягах державного замовлення вищим навчальним закладом квоти на прийом осіб з обмеженими фізичними можливостями (вадами слуху) для підготовки фахівців з вищою освітою. Згідно з п.22 Умов прийому до вищих навчальних закладів (в тому числі і до університетів), затверджених наказом Міністерства освіти і науки України від 25.12.2007р. №1172, поза конкурсом при наданні Сертифікатів Українського центру оцінювання якості освіти (одержані оцінок на вступних випробуваннях) з оцінками не нижче 4 балів за 12-бальною шкалою зараховуються інваліди I та II груп, яким не протипоказане навчання за обраним напрямом (спеціальністю). Згідно з п.16 Умов прийому до вищих навчальних закладів осіб з обмеженими фізичними можливостями (I та II груп), для яких Український центр оцінювання якості освіти не може забезпечити проходження незалежного зовнішнього оцінювання навчальних досягнень, складають вступні випробування у вищому навчальному закладі у формі співбесіди.

Для здійснення фахової підготовки осіб з інвалідністю у вищих навчальних закладах, згідно з Законом України "Про основи соціальної захищеності інвалідів" передбачено низку гарантій і пільг цій категорії громадян у здобутті вищої освіти у державних навчальних закладах, а саме:

- зарахування I-II групи інвалідів до вищих навчальних закладів здійснюється поза конкурсом за умови отримання ними позитивних оцінок;
- за рекомендацією органів охорони здоров'я та соціального захисту населення приймальна комісія розглядає питання про можливість зарахування до вищих навчальних закладів понад державне замовлення за результатами співбесіди з правом навчання за місцем проживання інвалідів, які не спроможні відвідувати навчальний заклад, а також створює умови для проходження ними курсу навчання екстерном;

Для працюючих інвалідів надано дозвіл на навчання за індивідуальними графіками, запроваджено присудження іменних стипендій.

Аналізуючи законодавство, що регулює відносини, пов'язані з правом на фінансування пільгових категорій студентів (інвалідів, сиріт), можна зробити висновок про те, що в даний час ця проблема розв'язується з позиції бюджетного дефіциту, ніж з позиції пріоритетності конституційних прав людини.

Звісно, що всі пропозиції та положення, які були викладені в законодавчих і нормативно-правових документах, потребують актуалізації, однак є такі положення, які варто повторити і навіть наголосити на їхньому неухильному виконанні.

Післядипломна педагогічна освіта є важливою ланкою в національній системі освіти, яка покликана забезпечувати фахове удосконалення педагогів, поглиблення, розширення і оновлення їхніх професійних знань, умінь і навичок.

Актуальність підготовки педагогічних кадрів в умовах інклюзивного навчання обумовлена тим, що на сьогодні організаційно-методичні засади навчального процесу у загальноосвітніх школах орієнтовані на дітей з типовим розвитком, і не враховують особливостей навчально-пізнавальної діяльності дітей з особливими освітніми потребами. Невідповідність форм і методів педагогічного впливу на таких дітей може створювати передумови для формування у них негативного ставлення до навчання, девіантної поведінки.

Підготовка фахівців для роботи в закладах з інклюзивним навчанням є, на нашу думку, оптимальною на сучасному етапі реформування освіти, коли до нової форми навчання залучаються педагогічні кадри загальноосвітніх закладів, які вже мають загальнопедагогічну підготовку та досвід педагогічної діяльності. Водночас, такі фахівці потребують нових знань про особливості розвитку та специфіку засвоєння навчального матеріалу дітьми з особливими потребами, на основі здобутого раніше рівня освітньої, професійної підготовки та раніше набутого практичного досвіду. Завдяки післядипломній освіті, педагоги можуть отримати нову кваліфікацію, яка дозволить їм працювати у закладі з інклюзивним навчанням.

Таким чином, підготовку та перепідготовку кадрів для роботи у закладах інклюзивного навчання ми розглядаємо як один з важливих аспектів забезпечення рівних прав у здобутті освіти для дітей з особливими освітніми потребами.

Ще один, надзвичайно важливий аспект, полягає у доступності для них післядипломної освіти, як освітньої ланки, яка забезпечує підвищення кваліфікації та перекваліфікацію, що в свою чергу підвищує конкурентоздатність на ринку праці та професійне зростання.

Програма дій стосовно осіб з особливими потребами, прийнята на Саламанкській конференції, закликає до розгляду та практичного розв'язання питань включення до загального навчального процесу молоді та дорослих з особливими потребами у середніх та вищих навчальних закладах. Рекомендується широке залучення фахівців з особливими потребами до навчання дітей: «... чимраз більшої важливості набуває добір викладачів з вадами, які можуть слугувати в якості рольової моделі для дітей з особливими потребами» (пункт 40) [...].

Пунктом 57 пропонується розробити програми пільгового забезпечення доступу до освіти дорослих з особливими потребами: «Питанню осіб з вадами необхідно приділити особливу увагу під час розробки та впровадження програм з освіти дорослих та безперервної освіти. І особам з вадами необхідно надати першочерговий доступ до таких програм. Крім того, повинні бути розроблені спеціальні курси, які б відповідали потребам та вимогам різних груп дорослих людей з вадами» [...].

Ключовим чинником сприяння інклюзивній освіті є відповідна підготовка педагогів для роботи з дітьми з особливими потребами.

Відповідно до пункту 6 Стандартних правил забезпечення рівних можливостей для інвалідів пропонується «налагодити постійну підготовку викладачів та надання їм підтримки» [...].

На вважливості зазначеного питання наголошується і в Саламанкській декларації, де в пункті 3 документу йдеться, що уряди країн повинні «забезпечити, щоб ... програми підготовки вчителів та програми удосконалення їх кваліфікації приділяли достатню увагу забезпеченню освіти осіб з особливими потребами в інклюзивних школах», а пункт 4 закликає ЮНЕСКО, як освітню агенцію Організації Об'єднаних Націй, «об'єднати зусилля професійних організацій вчителів навколо питання удосконалення кваліфікації вчителів, необхідної для забезпечення особливих освітніх потреб» [...].

Програма дій стосовно осіб з особливими потребами, прийнята на Саламанкській конференції рекомендує звернути особливу увагу на «забезпечення підготовки викладачів для їх подальшої роботи з дітьми, що мають особливі освітні потреби», зокрема у пункті 40 передбачено: «Відповідна підготовка всього педагогічного персоналу ... залишається ключовим

фактором сприяння розвитку інклюзивних шкіл», а пунктом 41 передбачено змістове наповнення такої підготовки: «Програми підготовки та підвищення кваліфікації мають забезпечувати всіх вчителів – як початкової, так і середньої школи, позитивною орієнтацією стосовно вад, заохочувати до усвідомлення того, чого можна досягти в школі за умови допоміжних послуг. Передусім необхідні навички хорошого викладання, які включають оцінку особливих потреб, адаптацію навчальних програм, використання допоміжних технологій, індивідуалізацію освітнього процесу з метою врахування всіх наявних потенційних можливостей та здібностей і т.п. В педагогічних вищих навчальних закладах особливу увагу слід приділяти підготовці викладачів до їх автономної діяльності і застосуванню вміння адаптувати навчальні плани і підходи до потреб учнів, а також готувати педагогів до сумісної діяльності зі спеціалістами і взаємодії з батьками». Рекомендації щодо визначення кваліфікаційного рівня містить пункт 42, у якому зазначено, що «у процесі оцінки рівня освіти і сертифікації педагогів слід брати до уваги навички, необхідні для задоволення спеціальних освітніх потреб».

Підготовка та перепідготовка фахівців для роботи в умовах інклюзивного навчання тісно пов'язана з роботою уряду та державних служб, спрямованою у двох напрямках: формування освітньої політики, зорієнтованої на впровадження інклюзії та розробка та забезпечення механізмів практичного впровадження інклюзивного підходу в освіті.

Аналіз нормативно-правове забезпечення з даного питання вказує на необхідність його вдосконалення. Наприклад, План дій щодо реформування системи педагогічної і післядипломної освіти педагогічних працівників на 2009-2012 роки, затверджений наказом МОН України від 2 березня 2009 року № 190, містить такий пункт: «підготувати пропозиції щодо внесення змін до Переліку напрямів (спеціальностей) та їх поєднання з додатковими спеціальностями і спеціалізаціями для підготовки педагогічних працівників за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра, спеціаліста, магістра з метою забезпечення підготовки вчителів до роботи у загальноосвітніх навчальних закладах з малою наповнюваністю та профільній старшій школі», але не передбачає доповнення Переліку напрямів (спеціальностей) спеціальностями для роботи в умовах інклюзивного навчання.

Разом із тим, Уряд визнає важливість питання підготовки педагогічних кадрів до роботи в умовах інклюзивного навчання. Указом Президента України від 19 травня 2011 року «Про заходи щодо розв'язання актуальних проблем осіб з обмеженими фізичними можливостями» передбачено створення структурних підрозділів (кафедр, лабораторій) з питань інклюзивної освіти в інститутах післядипломної педагогічної освіти. Міністерством освіти і науки України схвалено та рекомендовано до впровадження в інститутах післядипломної педагогічної освіти та у вищих навчальних закладах навчальні курси «Диференційоване викладання в інклюзивних класах», «Види оцінювання в інклюзивному класі», «Вступ до інклюзивної освіти» та навчально-методичний посібник до нього, розроблені Інститутом спеціальної педагогіки НАПН України. Листом міністерства від 18.06.12 № 1/9-456 рекомендовано з 2012/2013 навчального року запровадити зазначені курси у вищих навчальних закладах, які здійснюють підготовку педагогічних працівників за напрямами (спеціальностями) «Дошкільна освіта», «Початкова освіта», «Соціальна педагогіка» навчальну дисципліну «Основи інклюзивної освіти».

Зазначений курс запроваджено у Східноукраїнському національному університеті імені Лесі Українки, Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини, Південноукраїнському національному університеті імені К.Д. Ушинського, Мукачівському державному університеті, Бердянському державному педагогічному університеті, Сумському державному педагогічному університеті, Донбаському державному педагогічному університеті, Українській інженерно-педагогічній академії, Криворізькому національному університеті, Кримському інженерно-педагогічному університеті, Кримському гуманітарному університеті, Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, Миколаївському державному університеті імені В.О.Сухомлинського, Рівненському гуманітарному університеті, Київському університеті імені Бориса Грінченка.

Отже, з метою вдосконалення системи післядипломної педагогічної освіти у контексті запровадження інклюзивного навчання необхідна законодавча основа, яка охоплює три аспекти:

визнає інклюзивну освіту як прогресивну та ефективну, а її впровадження – пріоритетним напрямком реформування освіти;

забезпечує механізми впровадження інклюзивної освіти, серед яких чільне місце займає підготовка кадрів для роботи в умовах інклюзії;

визначає післядипломну освіту як один з найефективніших шляхів підготовки кадрів для роботи в умовах інклюзії та забезпечує таку підготовку.

2. Нормативно-правове забезпечення процесу запровадження інклюзивної освіти в Україні

Внесення змін до Закону України «Про загальну середню освіту» в частині створення класів з інклюзивним навчанням спонукало до пошуку механізмів запровадження таких змін.

Зокрема, у змісті Концепції розвитку інклюзивної освіти, затвердженої наказом Міністерства освіти і науки України від 01.10.2010 № 912 визначено шляхи запровадження інклюзивного навчання. Метою розроблення Концепції було визначення пріоритетів державної політики у сфері освіти в частині забезпечення конституційних прав і державних гарантій дітям з особливими освітніми потребами.

Державна політика спрямована на задоволення освітніх потреб усіх дітей, пропонуючи вибір доступних форм здобуття освіти, у тому числі інклюзивне навчання, про що свідчить низка Указів Президента. Зокрема, Указом Президента України від 30 вересня 2010 року «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні» визначено завдання Уряду «активізувати роботу із запровадження інклюзивного навчання» [...]. Указом Президента України від 19 травня 2011 року «Про заходи щодо розв'язання актуальних проблем осіб з обмеженими фізичними можливостями» визначено завдання як для розвитку спеціальної освіти в Україні, так і інклюзивної освіти.

З метою нормативного врегулювання процесу запровадження інклюзивного навчання у системі загальної середньої освіти розроблено Порядок організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах, який затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 872 від 15 серпня 2011 року. Зазначений документ описує механізм запровадження інклюзивного навчання. Основоположними є визначення умов для запровадження інклюзивного навчання, застосування особистісно орієнтованих методів навчання з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності таких дітей, індивідуалізація навчально-виховного процесу шляхом розроблення індивідуальних навчальних планів і програм, питання комплектування класів та введення посади асистента вчителя для забезпечення відповідного супроводу дітей з особливими освітніми потребами.

В пункті 14 Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах зазначається, що особистісно орієнтоване спрямування навчально-виховного процесу забезпечує асистент вчителя, який бере участь у розробленні та виконанні індивідуальних навчальних планів та програм, адаптує навчальні матеріали з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності дітей з особливими освітніми потребами.

В Україні посада асистента вчителя нова. Лише в 2010 році Міністерством праці та соціальної політики наказом Держспоживстандарту від 28.07.2010 № 3273 доповнено Класифікатор професій посадою асистента вчителя. Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України було прийнято рішення про введення посади асистента вчителя до Переліку посад педагогічних і науково-педагогічних працівників, який затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2012 року № 635 «Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 року № 346 і від 14 червня 2000 року № 963».

Це дало можливість забезпечити конституційні права і державні гарантії педагогічним працівникам, які працюватимуть у школах з інклюзивним навчанням на посаді асистента вчителя, передбачені для педагогічних працівників, які працюють з дітьми, які потребують корекції фізичного та/або розумового розвитку.

Водночас, посаду асистента вчителя внесено до Типових штатних нормативів загальноосвітніх навчальних закладів, затверджених наказом Міністерства освіти і науки від 06.12.2010 р. № 1205, зареєстрованим у Міністерстві юстиції 22 грудня 2010 р. за № 1308/18603.

Окрім того, рішення про введення додаткових штатних одиниць може прийматися місцевими органами виконавчої влади з урахуванням контингенту учнів, освітніх запитів населення. Водночас, наказом Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Типових штатних нормативів загальноосвітніх навчальних закладів» від 06.12.2010 № 1205, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 22 грудня 2010 року за № 1308/18603, визначено, що у разі виробничої необхідності за рахунок спеціального фонду навчальними закладами можуть бути введені додаткові посади.

З введенням нової посади виникає дуже багато запитань і суперечок, пов'язаних, як з вимогами до підготовки такого фахівця, як асистент вчителя, так і окресленням його функціональних обов'язків в школі. Міністерством освіти і науки розроблено кваліфікаційні характеристики асистента вчителя та листом від 25.09.2012 № 1/9-675 направлено управлінням освіти і науки обласних державних адміністрацій.

Основні завдання асистента вчителя загальноосвітнього навчального закладу з інклюзивним навчанням полягають в адаптації змісту та методів навчання до можливостей і потреб дитини з особливими освітніми потребами та застосування під час уроку системи додаткових заходів, спрямованих на опанування навчального матеріалу.

Разом з учителем він планує до яких видів колективної діяльності на уроці він може максимально залучити дитину з особливими освітніми потребами, а на якому етапі уроку доцільною є індивідуальна робота. У зв'язку із цим, важливим моментом організації навчально-виховного процесу є диференційований підхід до навчання та вміле поєднання вчителем фронтальної, групової та індивідуальної форми робіт на уроці.

Оскільки дана зміна вносилася в 2010 році, а посада асистента вчителя не була визначена як педагогічна, виникло багато суперечностей, пов'язаних із визначення тижневого навантаження даного працівника та оплати його праці. Оскільки постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2002 року № 1298 «Про оплату праці працівників на основі Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери» не визначено умови та розміри оплати праці асистента вчителя було рекомендовано вводити посади вихователів у загальноосвітні навчальні заклади з інклюзивним навчанням, які б виконували функції асистента вчителя. Таке роз'яснення надано листом міністерства від 28.09.2012 № 1/9-694 «Щодо введення посади вихователя (асистента вчителя) у загальноосвітніх навчальних закладах з інклюзивним навчанням».

У зв'язку із непослідовністю запровадження даної зміни та недосконалою системою фінансування, посади асистента вчителя вводяться лише в окремих загальноосвітніх навчальних закладах.

Проблемним на сьогодні залишається питання зменшення кількості дітей в класах з інклюзивним навчанням до 20 осіб, що передбачено вищезазначеним нормативним документом та проведення корекційних занять відповідними фахівцями. Потребує перегляду питання комплектування класів. Відповідно до Порядку організації інклюзивного навчання в класах з інклюзивним навчанням може бути 1-3 дитини з особливими освітніми потребами бажано однієї нозології, що суперечить філософії інклюзивної освіти.

З метою детального роз'яснення Порядку організації інклюзивного навчання Міністерством освіти і науки розроблено інструктивно-методичний лист від 18.05.12 № 1/9-384 «Організація інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах». Велику увагу приділено індивідуалізації навчально-виховного процесу шляхом складання індивідуальної програми розвитку дитини. Така програма розвитку розробляється групою фахівців (заступник директора з навчально-виховної роботи, вчителі, асистент вчителя, психолог, вчитель-дефектолог та інші) із обов'язковим залученням батьків або осіб, які їх

замінюють, з метою визначення конкретних навчальних стратегій і підходів до навчання дитини з особливими освітніми потребами. Вона містить загальну інформацію про учня, систему додаткових послуг, види необхідної адаптації та модифікації навчальних матеріалів, індивідуальну навчальну програму та за потреби індивідуальний навчальний план.

Методичний лист від 26.07.12 № 1/9-529 «Психологічний і соціальний супровід дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання» інформує керівників районних та міських відділів освіти, керівників загальноосвітніх навчальних закладів про діяльність спеціалістів психологічної служби (практичних психологів і соціальних педагогів) щодо соціального і психологічного супроводу освітнього процесу, а інструктивно-методичний лист «Про визначення завдань працівників психологічної служби щодо запровадження інклюзивного навчання» від 02.01.13 № 1/9-1 чітко окреслює завдання у контексті визначених питань.

З метою вирішення питання організації підвезення учнів з порушеннями опорно-рухового апарату, зору до місця навчання (проживання) спеціально обладнаними транспортними засобами у супроводі підготовленого персоналу до Типових штатних нормативів загальноосвітніх навчальних закладів, затверджених наказом Міністерства освіти і науки від 06.12.2010 № 1205, зареєстрованим у Міністерстві юстиції 22 грудня 2010 року за № 1308/18603, уведено додаткову посаду вихователя за наявності у школі організованого підвезення учнів шкільним автобусом.

На сьогодні 88 спеціально пристосованих автобусів задовольняють транспортні потреби таких дітей.

Розпочато роботу щодо підвезення учнів з особливими освітніми потребами до навчальних закладів в Автономній Республіці Крим, Житомирській, Сумській, Київській, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Запорізькій, Черкаській, Рівненській, Херсонській областях та місті Києві.

З метою забезпечення архітектурної доступності навчальних приміщень наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства від 30.12.2011 № 420 затверджено Зміну № 3 до державних будівельних норм ДБН В.2.2-3-97 «будинки та споруди навчальних закладів», які набрали чинності з 1 липня 2012 року.

Відкритим є питання методичного забезпечення, залучення необхідних в кожному конкретному випадку фахівців.

Проблемними залишаються питання готовності педагогічного колективу та адміністрації навчальних закладів до прийняття дітей з особливостями психофізичного розвитку.

Важливою ділянкою роботи є навчання фахівців складати індивідуальні навчальні плани та працювати у мультидисциплінарній команді.

Послуги для найважчих категорій дітей є досі слаборозвиненими. Багато проблем, що пов'язані з подальшою профорієнтацією осіб з неповносправністю та підготовкою до навчання після школи, особливо це стосується людей з інтелектуальними порушеннями.

З метою реалізації права на освіту дітей з особливими освітніми потребами, зумовленими складними вадами розвитку, створюються навчально-реабілітаційні центри. Діяльність таких закладів регламентується Положенням про навчально-реабілітаційний центр, яке затверджено наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 16.08.12 № 920, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 05 вересня 2012 р. за № 1502/21814.

Навчально-реабілітаційні центри мають стати ресурсними для надання інтегрованих послуг дітям з особливими освітніми потребами, що передбачено Положенням. Окрім постійного контингенту вихованців закладу, може бути і змінний контингент – це вихованці раннього, дошкільного та шкільного віку реабілітаційного відділення, які отримують психолого-педагогічну, медико-реабілітаційну, консультативну та соціально-реабілітаційну допомогу в Центрі або в умовах сім'ї.

Низка останніх документів Міністерства освіти і науки України робить наголос на необхідності співпраці між спеціальними загальноосвітніми навчальними закладами,

навчально-реабілітаційними центрами та загальноосвітніми начальними закладами з метою надання необхідної консультативної допомоги педагогам та батькам, та забезпечення колекційної складової навчально-виховного процесу у класах з інклюзивним навчанням. А саме, інструктивно-методичний лист від 08.08.2013 № 1/9-539 «Про організаційно-методичні засади забезпечення права на освіту дітям з особливими освітніми потребами», накази Міністерства освіти і науки України від 23.07.2013 № 1034 «Про затвердження заходів щодо впровадження інклюзивного навчання в дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах на період до 2015 року», від 14.06.2013 № 768 «Про затвердження заходів щодо забезпечення права на освіту дітям з особливими освітніми потребами, у тому числі дітей-інвалідів».

Проблемним залишається питання фінансування інклюзивної освіти. Згідно з чинним законодавством на сучасному етапі розвитку економічних відносин фінансування навчальних закладів відбувається через механізм кошторисного фінансування. Порядок складання, розгляду, затвердження та основні вимоги до виконання кошторисів бюджетних установ затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2002 № 228.

В останні роки зміни, які відбулись у практиці кошторисного фінансування, були зумовлені реформуванням бюджетної сфери і побудовою нової системи відносин в освітньому секторі економіки. Воно продовжує функціонувати і набуває нових властивостей сучасного господарювання. Такий порядок виділення коштів враховує час присутності працівників на роботі, але не дає можливості відстежувати обсяг робіт та зростання якості наданих послуг. Також, якість роботи враховується опосередковано - виходячи з рівня освіти, трудового стажу працівника, що призводить до зрівнялівки і знижує стимули до інноваційної діяльності. У працівників немає зацікавленості збільшувати обсяг чи ефективність робіт і послуг, оскільки це не впливає на оплату їхньої праці.

Навчальні заклади мають розроблений та затверджений перспективний фінансовий план, згідно з яким планується розвиток закладу. Проте навчальні заклади фінансуються з місцевих бюджетів, і, відповідно, виконання перспективних планів перебуває в залежності від розвитку виробництва в районі, спонсорської допомоги, надходжень до районного бюджету коштів та дотацій. Якщо немає належних надходжень до державного і місцевих бюджетів - немає змоги повністю профінансувати видатки закладів освіти на матеріальне-технічне обладнання, утримання інфраструктури, науково-дослідну роботу тощо.

З метою фінансового забезпечення інклюзивної освіти, з ініціативи Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України Міністерством фінансів України постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2012 року № 881 внесено зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 8 грудня 2010 року № 1149 «Деякі питання розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів», що забезпечує фінансування загальноосвітніх навчальних закладів з спеціальними та інклюзивним класами таке, що визначено для спеціальних шкіл.

Отже, з моменту ратифікації Україною Конвенції ООН про права людей з інвалідністю починаються докорінні зміни в системі освіти, пов'язані з забезпеченням рівного доступу до якісної освіти дітей з особливими освітніми потребами, у тому числі з інвалідністю, шляхом запровадження інклюзивного навчання.

Розвиток інклюзивної освіти – не створення нової системи, а якісні та планомірні зміни системи освіти в цілому. Питання інтеграції дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітній простір є надзвичайно актуальним, особливо у контексті тих змін, які на сьогодні відбуваються в освіті і суспільстві.

Зміна акцентів у трактуванні концепції інвалідності призводить до необхідності забезпечення комплексного підходу у створенні умов, які б сприяли реалізації прав осіб з інвалідністю на рівні з іншими громадянами країни. Для цього потрібно здолати існуючі перешкоди невлаштованого соціуму, удосконалити законодавство і посилити контроль за його дотриманням, змінити у ряді випадків ставлення суспільства до проблеми інвалідності.

Політика держави у цій сфері має базуватися на вже існуючих тенденціях світових інноваційних підходах до розв'язання проблем інвалідності, та кращому практичному досвіду.

Викладений вище аналіз законодавчої бази вказує на те, що державна політика щодо навчання дітей з особливими освітніми потребами в Україні формується у відповідності до прийнятих міжнародних зобов'язань та нової філософії розуміння «інвалідності» в суспільстві.

Однак, законодавче та нормативно-правове поле потребує вдосконалення та висвітлення наступних питань:

- визнання на законодавчому рівні інклюзивної форми навчання як сучасної, прогресивної та ефективної у вирішенні питань правового забезпечення у всіх ланках освіти;
- визначення професійного післядипломного навчання як обов'язкової невід'ємної складової підготовки педагогів для роботи в умовах інклюзії;
- упорядкування та оптимізація мережі навчальних закладів, які здійснюють післядипломну підготовку та перепідготовку педагогічних кадрів для роботи в умовах інклюзивної освіти з позицій необхідності надання знань та відповідної кваліфікації всім педагогам;
- розширення професійного профілю післядипломної педагогічної освіти (асистент вчителя, вчитель та вихователь для роботи у класах та групах інклюзивного навчання) шляхом внесення відповідних пропозицій до існуючого Переліку спеціальностей та спеціалізацій;
- законодавче забезпечення умов для практичної реалізації права осіб з порушеннями психофізичного розвитку на післядипломну освіту (як одну з важливих ланок освіти);
- законодавчо закріпити єдину термінологію, яка б відповідала новітній філософії трактування «інвалідності».

Як результат здійсненого аналізу, сформуємо основні потреби, виконання яких є умовою безповоротності досягнутих результатів і сталого розвитку інклюзивної освіти в Україні:

- удосконалення нормативно-правової бази;
- створення умов для здобуття якісної освіти дітьми з особливими потребами за місцем проживання;
- організація медико-соціального супроводу дітей з особливими потребами в процесі інклюзії;
- забезпечення достатнього обсягу фінансування для запровадження інклюзивної освіти в Україні;
- будівництво, реконструкція та адаптація загальноосвітніх навчальних закладів, удосконалення мережі різних типів, незалежно від форм власності відповідно до освітніх потреб даної категорії дітей;
- створення безбар'єрного фізичного середовища у закладі, який запроваджує інклюзивну освіту;
- організація освітнього процесу з урахуванням сучасних досягнень науки та зміни освітньої парадигми;
- зміна громадської свідомості щодо проблем інвалідності із залученням ЗМІ, провідних спеціалістів, науковців, батьків, представників органів виконавчої влади різного рівня і профілю, політичних діячів.

Поряд з цим, можна виокремити кілька загальних проблем, подолання яких сприятиме поширенню інклюзивної освіти в Україні: кадрова політика всіх зацікавлених галузей; міжвідомчі бар'єри: у сфері освіти, охорони здоров'я та соціальної політики, регіонального розвитку, що є перешкодою для надання комплексу послуг дитині та ризиком для стабільності запровадження інклюзивної освіти в Україні; арифметичний підхід до формування бюджетних витрат (відсутній механізм визначення ефективності соціальних інвестицій); транспортне забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів з інклюзивним навчанням (на даний час Державна Програма «Шкільний автобус» на місто не поширюється. Школа не може ні придбати, ні утримувати спеціалізований транспорт).

Вирішення окреслених питань сприятиме ефективності запровадження інклюзивної освіти в Україні.